

Ақжігіт ӘЛІБЕКҰЛЫ

КӨНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТТІҢ АСҚАР ЕГЕУБАЕВ
ПОЭЗИЯСЫНА ӘСЕРІ

Автор в статье анализирует и приводит примеры тому, что для развития языка в истории казахского языка воздействующие внешние факторы и рапорядок слов в предложении тюркских языков которые не изменяются при воздействии внешних факторов, строй словосочетаний, морфологические закономерности сохранились во всех тюркских языках.

Yazar şair, tercüman, türkolog, araştırmacı Askar Egeubaev ve eski türk yazı edebiyatının onun eserlerine olan etkisinden bahsediyor.

Ақын, сыншы, аудармашы, түркітанушы-ғалым Асқар Құрмашұлы Егеубаев 1950 жылы 6 наурызда Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Қыстау Күршім ауылында дүниеге келіп, 2006 жылы 8 қазанда Алматы қаласында елу алты жасында өмірден өтті.

Мектеп қабырғасында жүргенде-ақ өлеңдері мен мақалалары аудандық газетте жарияланып тұрғандықтан Марқакөл аудандық «Шамшырақ» – «Маяк» газетінің редакциясы жас Асқарды аудармашы, әдеби қызметкер қызметіне шақырады. 1968 жылы Зайсан аудандық «Достық» газетіне ауысады. Асқар Егеубаевтың осы жылдардағы еңбегі туралы ҚР ҰҒА академигі, әдебиетші-ғалым Серік Қирабаев: «Бұл жылдары ол талантын шындап, журналистік кәсіптің қыр-сырын түсіне бастайды, өлең өлкесіне беріле жұмыс істейді. Оның өлең, публицистік мақалаларымен қатар, редакцияға келіп түскен өлеңдерге шолу жасап, өз пікірін айтқан сын мақалалары жарияланады» [1. 30], – деп баға береді.

1969-1974 жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің журналистика факультетінде білім алған А.Құрмашұлы өмірінің соңына дейін қазақ әдебиеті мен ғылымына тікелей қатысты маңызды қызметтерді атқарды.

Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдан бастап-ақ зиялы қауым қазақ халқының өткен тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне аса ыжаһатпен қарап, зерделей бастады. Себебі, өткенімізді білмей болшаққа сеніммен қарау мүмкін емес еді. Әдебиетші ғалымдарымыз қазақ әдебиетінің тарихын тереңнен тартып, зерттеуге кірісті. Жазушылар қазақ ұлтының жүріп өткен кедір-бұдыры көп қилы жолын қара сөзбен бейнелесе, ақындар тарихымыздағы ірі тұлғаларға жыр арнады. Өздері де өткеннен өнеге алып, түркі дүниесінен нәр алды. Тасқа қашалып жазылған түркілік рухты көтеретін жазбалардан бастап, хандар қасында толғаған жыраулар

поэзиясына дейінгі әдеби жәдігерлер қазақ әдебиеттану ғылымына құлабыз болды.

Тас қамалдар
Бірде жоқ та бірде бар.
Тас қабырға үгітіліп құм болар.
Көзін түссе жазуларға жан кіріп,
Құм астынан көтерілер күнде олар!

Сарай, шаһар, құм, тас, адам... \\
тағдырлас
Тағдыр бәрін жер бетінде қалдырмас.
Ғұмыр заңы.
Жазмыштан озмыш жоқ.
Жазу ғана жазмышқа талдырмас [2. 348], –

деп Асқар Егеубаевтың өзі жырлағандай, ол көне түркі әдебиеті мен жазба ескерткіштеріне өткен ғасырдың сексенінші жылдарында-ақ ден қоя бастады. 1986 жылы түркі әдебиетінің асыл жауһары, әлем әдебиетінен ойып орын алатын, атақты «Махабхарата», «Шахнама», «Златоуст», «Сиясатнаме» сынды классикалық шығармалармен терезесі тең түсетін, хижра жыл санауы бойынша 462 жылы (шамамен 1069-1070 ж.ж.) қарахандықтар билігі тұсында жазылған Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білік» дастанын көне түркі тілінен қазақ тіліне тұңғыш рет аударады.

«Құтадғу білік» адамгершілік пен имандылыққа, білімділік пен біліктілікке, әділдік пен еңбекке үндеген түркі тіліндегі дидактикалық шығармалардың көш басшысы ретінде бағаланады.

Жүсіп Баласағұнидің шығармасы жазылғаннан он ғасырдан кейін ғана қазақ тіліне аударылды. Бұл уақытта көптеген көне түркі сөздері ұмытылды, жойылды, көптеген сөздердің мағынасы өзгерді. Асқар Егеубаев өзіне дейінгі аудармаларды түпнұсқамен салыстыра отырып, біліктілік жайындағы көлемді шығарманы түпнұсқадан ауытқымай, қазақ түсінігіне сай, шұрайлы әдеби тілмен аударып шықты. Аудармашы-ақын тәржіма барысында төмендегі мәселелерге ерекше мән береді:

Біріншіден, түркі поэзиясында ежелден қалыптасқан 11 буынды бармақ үлгісімен аударған.

Екіншіден, дастанда кездесетін қазіргі тілімізде кеңінен қолданылып жүрген сөздерін, сөз тіркестерін сол күйі алған. Себебі, түпнұсқа сөзі неғұрлым сақталса, соғұрлым қасиеті мен құндылығы арта түседі.

Үшіншіден, халық санасында қалыптасқан, ұмытылып бара жатқан сөз тіркестері көне түркі поэзиясында көп кездескендіктен теңеулер мен көркемдік желілер, айшықты сөздер өзгеріссіз берілген. Бұлай беру шығарманы ұлттық әдебиетімізге жақындата түседі.

Төртіншіден, автордың негізгі ойын, шығармадағы төрт басты кейіпкердің ішкі ерекшеліктерін, олардың өзіндік сипатын аудармашы ескеріп, жоғалтып алмауға күш салған.

Бесінші, өлең құрылымы, жүйесі мүмкіндігінше сақталған. Бірқатар бәйіттердің сөздері түгелдей дерлік түсінікті болғандықтан сол күйінде қалдырған немесе қазіргі қазақ тілі заңдылығына сәйкес тек сөздердің орындарын алмастырған.

Мысалы, А.Егеубаев түпнұсқа транскрипциясындағы:

622. Чиқарды тобық қодзты Айтолды көр

Аны йастаныб отру олдурды көр, –

деген бәйіттегі «тобық» сөзін В.В.Радлов – топырак, С.Е.Малов – тізе, Р.Р.Арат – шар (доп), К.Каримов – туп (доп), С.Н.Иванов – ступни, ұйғыр аудармашылар – бір топни деп аударғанын көрсете келіп, өзі «тобық» сөзін сол күйінде қалдырғанын, «тобық» сөзі күні бүгінге дейін кеңінен қолданылатынын, аттары аталған аудармашылардың түрік халықтарында ежелден кездесетін отыру түрлерін (малдас құру, шөкелеу, тізерлеу, жанбастау) білмеуі немесе білсе де ескермеуі мүмкіндігін алға тартады [3. 65-66]. Осы жолды өзі:

622. Шығарып, қойды тобыған Айтолды көр,

Жастады да орнына отырды, көр, –

деп өлең жолдарын сол күйінде қалдырып, түпнұсқаға жақындатады да, 1986 жылы шыққан аудармада осы бәйітке:

(Тобықтарын Айтолды жастап енді,

Малдас құрып, сөздерін бастады енді) [4. 104], –

деп әдеби аудармасын да қосып береді. Ал, 2006 жылы шыққан 2-басылымда әдеби аудармасын алып тастаған [5. 132]. Бұл Асқар Құрмашұлының талғампаздығын, ізденімпаздығын, ғылым мен аудармаға адалдығын аңғартса керек. Ақын Асқар Егеубаевтың аталмыш аудармасы жөнінде академик Серік Қирабаев: «Мұндай күрделі туындыны қолға алу үшін тек қана тәуекелге бару аздық етеді. Ол үшін ішкі дайындық, үлкен білім, асқан табандылық қажет болатын. Асқар «Құтты білікті» аудару ісіне өте жауапкершілікпен келді. Ежелгі көне түркі тіліндегі нұсқасын зерттеп барып, бұрынғы-соңғы зерттеулерді зерделей отырып кірісті. Мұның өзі ежелгі рухани мұрамыздың көркем аударылуына, оның түпнұсқаға барынша деңгейлес әрі ондағы айтылған ойлардың дәлме-дәл жетуіне себебін тигізді. Кезінде оны сынап-мінегендер де болды. Бірақ та адал еңбек адамды қашан да қиянаттан ақтап алады. Қазір Асқардың бұл еңбегі түркітану саласындағы аса құнды аударманың бірі ретінде бағаланып, шетелде де жарық көріп жатыр» [5. 64], – деп пікір білдіреді.

Асқар Егеубаев Қарахан дәуірінде дүниеге келген түркі мұрасын аударып қана қойған жоқ, сонымен қатар 1989 ж. «Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны (XI) және оның классикалық қазақ әдебиетінің

қалыптасып, дамуына ықпалы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Мұндағы мақсат – он ғасыр бұрын жазылған түркі ескерткішін зерттеп саралау арқылы қазақ әдебиетінің тарихына қанығу, ежелгі түркілердің жыр жазу дәстүрін үйрену, ата-бабалар мәдениетінің қымбат қасиеттеріне қанығу. Аудармашы-ғалым қарахандықтар дәуірінен жеткен асыл мұраны аударып, зерттеп оны қазақ ақындарының жырларымен салыстырады. Баласағұндық ақынның шығармасында сөз болатын тақырыптық және идеялық көзқарас ұқсастығын қазақ әдебиетінің соңғы бес ғасыр ішіндегі шығармаларынан іздейді. Бұл жөнінде Асқар Егеубаев: «Қалың оқырманға егжей-тегжейлі таныс Бұхар, Абай, Шал ақын, Ақмолла, тағы басқа ірі дарындар творчествосы мен эстетикалық көзқарастары Жүсіп Баласағұн ойларымен тұтастай бірлікте. Бір өлең, екі өлеңдегі ұқсастық жөні бір басқа, ал бүкіл шығармаларын көктей өткен творчествалық сымбат пен суреткерлік көзқарас бірлігі мүлде басқа. Бұл – дәстүр, мектеп. Жеке-жеке ірі тұлғалар мен халық эстетикасының бірлігі» [3. 166], – деп ой қорытады. Өзі де адамгершілік, имандылық шынайы достық, махаббат туралы тебірене жырлайды. Жүсіп Баласағұн әділдік туралы:

862. Елік айтты: – Біл, әділ жан бір шынар,
Тілі, ділі сөзіменен бір шығар.

863. Тысы ішіне, іші-тысқа жарасып,
Туған жаннан кетпес шындық адасып.

864. Әділдік – құт. Құт құйрығы – кішілік,
Әділдіктің заты – тұнған кісілік [4. 125], –

деп жырласа, Асқар Егеубаев «Әділет» атты өлеңінде:

Әділет бар

Жаратылыс заңы бар.

Жанды-жансыз мақұлықтар табынар...

...Маңайымыз әділдіктің орманы.

Бірін-бірі шырмап-матап жатқаны

Әділеттің үзік-үзік жолдары.

Бәріміз де, бәріміз де, Әділміз!

Бәріміз де, Әділетке әмірміз...

Құл етуге... құл болуға... әзірміз –

Сөйте тұра Әділетке зәруміз... [2. 210], –

деп әділдікті асқақтатса, енді бірде:

Өз ортаға түстің екен бақ сынап,

Айтқан жақсы, айта білген жақсырақ.

Айтқан сайын шындық татыр ащырақ,

Айтқан сайын сөзің тартар қаттырақ.

Қатты болсын, ащы болсын – ірікпе,

Шындығыңды шаранада шірітпе!

Тірі өлікті тіліңменен тірілт те,

Шындыққа айнал,
Шындық ұқсас жігітке! [2. 210] –

деген жолдармен шындықтың туын желбіретеді.

Әділдік пен Шындық – егіз. Бірі болмаған жерде екіншісі болуы еғайбыл. Сондықтан да, сан ғасырлар бойы ақындар бұл екі ұғымды ырлауға жалықпаған да, шаршамаған. Әділдік пен Шындық жоқ жерде адам аласы – тірі өлік. Ол екеуі жоқ жерде жалғандық жайлап, әділетсіздік ілейді.

Жүсіп Баласағұн әділдікті құт-берекеге, кісілікке теңесе, ақын Асқар Егеубаев әділетті әрбір адамға, шындықты мәрт жігітке теңейді. Әрбір адам құл болса, әділет үстемдік етпек. Оны басқадан талап етуден бұрын өз ойыңнан осы қасиетті көре білу керек. Шындықты айтып, әділет жолын танғанда ғана Ж.Баласағұн айтқан құт-берекеге, кісілікке жетуге болады.

«Кітап – білім бұлағы, білім – өмір шырағы». Қазақ халқы ежелден білімге аса мән берген. Білімдіні өзгеден жоғары қойған. Сол үшін де «білімді мыңды жығады» деп даналықпен өсиет қалдырған.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің барлығында дерлік білім алудың жолында біліктілік пен надандықтың тең еместігі, білім мен ақыл біріккен жерде қандай қамал болса да алынатындығы, біліксіз болсаң, жау қылышында қырылып кететінін ескертеді. Орхон-Енисей бойындағы тасқа жазылған ескерткіштерде:

Біресе ілгері шаптың,
Біресе кері шаптың
Барған жерден не игілік таптың.
Қаның судай ақты,
Сүйегің таудай жатты.
Бек ұлдарың күл болды,
Сұлу қыздарың күң болды.
Білмегенің үшін, жамандығың үшін
Еңімің қаған дүниеден өтті [6. 63], –

деп ойланбай, надандықпен, білімсіздікпен істелген істің салдары баяндалса, осы ойды «Құтадғу білікте»:

Білік – кісен, білікті оймен алаңдар,
Ал, біліксіз тұра шауып арандар [5. 166], –

деген жолдармен нақтылана түседі.

Алған білімге масаттанып, өзгеге менсінбей қарау – білімсіздіктің белгісі. Даналық халықтан шығады. Адамдармен тең дәрежеде сөйлесу ақылыңа – ақыл, ойыңа – ой қосады. Ақыл мен Білім, Парасат пен Шеберлік тоқтаусыз дами береді. Бұл қасиеттер адамға оқып-үйренумен ғана келмейді, оған сана-сезімді ұштап, ой-түйсікті шыңдау арқылы да жетуге болады.

Ежелгі әдеби жәдігерлердегі біліктілік туралы жырлармен сусындаған, оны қазаққа ұғынықты, жатық қылып поэзия тілінде аударған А.Егеубаев білім мен ғылым дамыған, технологиясы шарықтаған ХХІ ғасырда оқу-

үйренуге үгіттемейді. Себебі елдің бәрі сауатты мына заманда ол туралы сөз қозғаудың өзі артық. Қазіргі уақытта негізгі мәселенің бірі – алған білімді санаға дұрыс сіңіру, өмірде өз орнымен пайдалану.

Біліміңе масаттанба, тасынба,
Білемін деп өзінді ерек асырма!
Білмегенмен біліктідей санасып,
Ақылдассаң одан да ақыл аласың!

Білімсіздің сөзін теріп қарасаң,
Біліміңмен керек кеңес табасың.
Білімнің де, шеберліктің шегі жоқ,
Шеберлігі асқан шебер тегі жоқ! [2. 349].

Көне түркі жазба әдебиетінің қай-қайсысы да Ұлы Тәңірі есімімен басталған. Бұл – Жаратушыға деген құрмет әрі құлшылық. Сондықтан да әрбір игі іс Тәңірі атымен басталып отырған. Мұндай үрдіс Түркі қағанаты тұсында-ақ тасқа:

Жоғарыда көк Тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда [6. 56], –

деп жазылса, кең-байтақ түркі жеріне ислам діні келгеннен бері ақындар шығармаларын аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың ұлық сипаттарымен, пайғамбардың көркем мінез-құлықтарымен бастау қалыптасады. XI–XII ғасырларда дүниеге келген «Диуани лұғати-т-түрк», «Құтадғу білік», «Һибату-л-хақайқ», «Диуани хикмет» сынды классикалық түркі әдебиетінен бастап бұл үрдіс XX ғасырдың басына дейін өз қалыбын жоғалтпады.

Махмуд Қашқари өзінің еңбегін: «Күллі мадақ-мақтау кемел ақыл-ой иесі, барша қасиет-күдірет, даңқ пен аса келісті санат иесі бір Тәңірге тән. Заманның ең саламат саңлақтарының ділі кесел, қызыл тілдің асқан шешендері кекеш болып қалған шақта, адал мен арам істерін анық та толық баяндалған Құранды Алла жәбірейіл арқылы Мұхаммедке түсірді. Сөйтіп тура жолды көрсетіп, бағыт сілтеуші белгіге құлабыз қойып берді» [7. 30], – деп бастаса, Жүсіп Баласағұн:

Алла атымен бастадым сөз әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім.
Шексіз құрмет, шүкіршілік мың да бір,
Ол ажалсыз, хаққа лайық кіл қадір... [5. 77], –

деген жолдармен «Құтадғу білікті» ашып, күдіреті шексіз Алла Тағалаға арнап 33 бәйіт жазады. Алланың барлығы мен бірлігіне, оның тоқсан тоғыз ұлық есіміне мадақ айтқан, қиямет күннің иесіне жалбарынып, медет тілеген жыр жолдарын Қожа Ахмет Иасауидің «Диуани хикметінен», Ахмет Иүгнекидің «Һибат-ул-хақайқынан», Сәйф Сараидың «Гүлстан би-т-түркиінен», Хорезмидің «Мұхаббатнамасынан», Құтыбтың «Хусрау уә Шырын» поэмасынан және тағы басқа көне түркі әдебиетінің озық шығармаларынан көре аламыз.

Жаратқанға мінәжат еткен поэзияға кітаби ақындармен қоса жыраулар және суырып салма ақындар шығармашылығынан да көптеп мысалдар келтіруге болады.

Өзіне дейінгі көне түркі және қазақ әдебиетінің классикалық шығармаларына қанық Асқар Құрмашұлы Егеубаев та жоғарыдағы үрдіспен жыр жазуды ұмытпайды. Ақын әрі әдебиетші-ғалым ежелгі әдеби мұралар мен қазіргі әдебиет бітімінен поэтикалық жалғастық пен жаңғырудың бір едерін осыдан іздейді. Аталмыш көне түркі тілінде жазылған рухани мұралардың табиғатына үнілгенде олардың жеке дара жаратылмай тұтас бір мандылық, адамгершілік, ізгілік пен махаббат аясында туындағанын ұғарады. Қасиетті Құран мен түркі ақындарының шығармаларын қатар оқытырып, түркі шайырлары күдіретті кітапта айтылатын кісілік, ақлиқат ағидаларын, шарифаттың шарттарын бұқара халыққа философиялық шырлармен жеткізгенін түсінеді. Өзі де шабыттанып:

Лә-иләһа-илло-алла!

Лә-иләһа-илло-алла!

Қүдіретті бір Алла!

Уіліндей сәбидің,

Інгәлаған туғанда!

Тілдің өзі-ақ себебі,

Кәлимаға келеді.

Бір Аллалап туған жан,

Бір Аллалап өледі [2. 273], –

Еп жырлайды. Ислам көзқарасы бойынша адам баласы алғаш дүние есігін ашқанда күнәсіз, пәк, періште қалыпта болады. Нәрестенің қалай өрбиеленуі ата-анасына байланысты. Сол себептен де қазақ халқы бесік жырын «Аллалап» («әлдилеп») бастаған. XX ғасырға дейінгі қазақ тілі дыбысталуында қос дауыссыз дыбыстың қатар келуі некен-саяқ. Ал өзге елдерден енген сөздер қазақ тілі ерекшелігіне сай өзгеріп отырған. Соның бірінен «Алла, Алла, Аллам-ай, ұйықтай қойшы балам-ай», – деп аталатын бесік жыры «Әлди, әлди әлдиім-ай, ұйықтай қойшы балам-ай» болып қазақыланды. Сондай-ақ, сөзімізді Алла – Алда, мулла – молда, тиллә – ділдә және т.б. мысалдар бекіте түседі. Демек, ақын Асқар Егеубаев «Уіліндей сәбидің, Інгәлаған туғанда», «бір Аллалап туған жан» деген жырлар арқылы қазақ халқы баланың туа бітті рухани қажеттілігін бесіктен бастап, тәрбие саласында кертартпалыққа салынбай, дінсіздік, күпірлікке жол ашпай, Алланың есімін сәбидің құлағына дүние есігін ашқаннан сіңіруді мақсат тұтқанын меңзейді. Туғаннан «Алласы» аузынан түспеген тақуаның соңғы демі таусылғанда «бір Аллалап өлетіні» тағы ақиқат. Ақын одан ары:

Бас көтеріп нанбадық,

Ауызға да алмадық

Аяқ астын шұқынып,

Аяқ астын қармадық, –

деп құдайын ұмытқан қоғам туралы ашына жырлайды.

Дінсіздік жайлаған жылдарда құдайға құлшылық қылу былай тұрсын, Алланың атын атап, кәлимаға тіл келтіру қиын еді. Бүлдіршіндер балабақшадан бастап-ақ «Сенің нұрлы шұғылан, Бізге әкелді жақсы өмір» деп «күн көсемге» тақпақ арнады. Мектептер мен жоғары оқу орындарында құдайсыздық дәрістері жүргізілді. Ал тәуелсіздік алған жылдарда барлық діни сенімге рұқсат беріліп, көптеген қазақтар өзге дінге бой ұрды. Тіршілік күйбеңімен зиялылар бас көтере алмады. Жер шұқып, мұрны астымен сөйлегендері өзінен басқаға естілмеді. Ақын Асқар Егеубаев құрықсыз кеткен дүниенің сұрықсыз келбетіне таңдана қарап, жаратқан Аллаға тәубе етеді.

М.Қашқари мен Ж.Баласағұн шығармаларын қазақ тілінде сөйлетіп, ғылыми талдау жүргізген, Абай өлеңдерімен сусындап, қазақ поэзиясының бастау бұлақтарынан нәр алған ақын, сыншы, аудармашы, түркітанушы-ғалым Асқар Құрмашұлы Егеубаевтың ғылыми және әдеби шығармалары өз уақытында тереңірек зерттелетіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қирабаев С. Ақын, сыншы, аудармашы, педагог, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Қ.Егеубаевтың шығармашылық және ғылыми қызметі туралы қысқаша очерк // Егеубаев Асқар Құрмашұлы: Библиографиялық көрсеткіш. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2007.
2. Егеубай А. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: Өлке, 2005.
3. Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998.
4. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік (көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986.
5. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік (көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай). – Алматы: Өлке, 2006.
6. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы: Ғылым, 1990.
7. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006.

REZUME

**A. ALIBEKULY (Almaty)
INFLUENCE OF ANCIENT TURKIC LITERATURE ON POETRY
OF ASKAR EGEUBAEV**

The article deals with the influence of ancient Turkic literature on poetry of Askar Egeubaev.